

Een onmogelijke missie

*'Not enjoyment, and not sorrow
Is our destined end or way:
But to act, that each tomorrow
Find us farther than today.'*
Henry Wadsworth Longfellow, A psalm of life (1838)

Voor zijn zoons Henk (†), Ype, Nico (†), Rutger en Harry

Een onmogelijke missie

*Jaap Hangelbroek, bestuursambtenaar
in de nadagen van Nederlands-Indië*

CLAARTJE BUNNIK

Hilversum

Verloren

2020

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van het
Hendrik Mullerfonds, de J.E. Jurriaanse Stichting
en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Afbeeldingen op het omslag, voorzijde: op de voorgrond Jaap Hangelbroek, 33 jaar oud,
op de achtergrond Manindjau op Sumatra's Westkust, vlakbij de controleurswoning;
achterzijde: Jaap Hangelbroek in karakteristieke pose achter de schildersezal
ergens aan de Franse zuidkust, 1965.

Alle afbeeldingen in het boek zijn tenzij anders vermeld afkomstig uit
het persoonlijk archief van Jaap Hangelbroek.

ISBN 978 90 8704 885 3

© 2020 Claartje Bunnik

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Typografie: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Vooraf	7
1 Borger en Wirdum	12
Kinderjaren en jeugd 1905-1924	
2 Leiden	21
Jaren van studie en vorming 1924-1929	
3 Sumatra's Westkust, Flores, Batavia	35
Bestuursambtenaar voor de oorlog 1930-1941	
4 Kamptijd op Java	63
Oorlog en bezetting 1942-1945	
5 Van Malino tot Denpasar	91
Meebouwen aan een federatief Indonesië 1946	
6 Standplaats Makassar	123
Topambtenaar en persoonlijk adviseur van Anak Agung 1947-1948	
7 Batavia-Den Haag	153
Een jaar lang vergaderen; de Bijeenkomst Federaal Overleg 1949	
8 De laatste etappe	177
Adviseur van minister Anak Agung in Djakarta januari-april 1950	
9 Bestemming bereikt	197
Griffier in Groningen 1950-1982	
Wat als ...	207
Verantwoording	214
Geraadpleegde literatuur	216
Personenregister	220

Vooraf

Eind jaren 70 van de vorige eeuw studeerde ik geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. De aandacht voor koloniale geschiedenis was in opkomst en min of meer bij toeval kwam ik terecht in een werkgroep onder leiding van de aimabele, helaas jong overleden Frans van Baardewijk. Onderwerp van onderzoek was de dekolonisatie van Indonesië en met name de federale politiek van Luitenant-gouverneur-generaal Van Mook. Voor het eerst in mijn studie werd ik door een onderwerp gegrepen. Het bijzondere was dat veel getuigen van het ‘dekolonisiertedrama’ op dat moment nog in leven waren. Gewapend met een flink formaat bandrecorder en kladblok gingen wij studenten als echte journalisten op pad. Ikzelf bezocht Anak Agung, de voormalige minister-president van Oost-Indonesië, die op dat moment in Wassenaar verbleef voor zijn promotieonderzoek, zijn toenmalige adviseur Jaap Hangelbroek en een aantal andere ex-bestuursambtenaren. Gepensioneerde mannen, voor wie het lang geleden was. Maar ze waren nog heel goed in staat zich de gebeurtenissen voor de geest te halen. Het is achteraf pijnlijk te moeten vaststellen dat al het materiaal dat toen verzameld is, nergens centraal is gedeponerd en daardoor niet meer toegankelijk is voor nieuwe generaties historici. Het valt niet meer over te doen.

Na mijn studie geschiedenis sloeg ik andere wegen in. Opnieuw speelde het toeval een grote rol. Ik startte mijn ambtelijke loopbaan op het Amsterdamse stadhuis. Daarna hield ik me op het toenmalige ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (later Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) bezig met het behoud van het cultureel erfgoed en het museumbeleid. Mijn fascinatie voor overheidsbestuur en -beleid vindt daar zijn wortels en later, als zelfstandig adviseur richtte mijn aandacht zich vooral op de verhouding tussen de overheid en het culturele veld. Toen ik rond 2016 tegen mijn pensioenleeftijd liep en me afvroeg wat ik met de rest van mijn leven zou gaan doen (met het beleid had ik het wel gehad en voor vrijwilligerswerk ben ik niet in de wieg gelegd) stuitte ik tijdens het opruimen op een paar oude cassettebandjes en een stapel mappen waarvan ik niet wist dat ik ze nog had. Het waren de vergeelde papieren van de ‘werkgroep Van Mook’ en de bandjes droegen de opschriften Hangelbroek en Anak Agung. Bij de plaatselijke kringloopwinkel schafte ik me een ouderwetse cassetterecorder aan en benieuwd speelde ik de bandjes af. Ik was verbijsterd. De kwaliteit van het bandje met Hangelbroek was zodanig dat het leek of hij naast me op de bank zat. Ik hoorde de buigingen in zijn stem, ik registreerde de stiltes als hij nadacht. Zijn vrouw, van wie ik toen nog niet wist dat ze Henny heette, kwam binnen met een blad met luid rinkelende koffiekopjes. Ook de beelden kwamen terug. Een huiskamer in beigetinten in een nieuwe villa in een bui-

tenwijk van Groningen, her en der Indonesische aandenkens maar ook moderne kunst aan de muur. De zware geur van sigaren. Een imponerende man, een tikje autoritair en afstandelijk, maar tegelijk vriendelijk en bereid te helpen. Als hij een vraag onzinnig vond, liet hij daar echter geen twijfel over bestaan. Het bandje van het gesprek met Anak Agung dat ik voerde met Petra Groen, toen studente in Utrecht, tegenwoordig emeritus-hoogleraar, was een stuk minder goed te verstaan maar ook hier kwamen de beelden terug van een deftige man, met een gouden vestzakhorloge en handen vol ringen. Gelukkig was van het gesprek een papieren versie aanwezig. Dat gold ook voor de overige interviews waarvan de geluidsregistratie verloren is gegaan. Ik was meteen opnieuw geboeid door alle verhalen maar bracht nu vele decennia levenservaring mee waardoor ik met nieuwe ogen naar de voormannen van toen keek. Het idee van een biografie werd geboren. Alleen al om praktische overwegingen zou het een biografie over Jaap Hangelbroek moeten worden, over wie ik de meeste informatie had, maar met zijn levensverhaal wilde ik ook het verhaal van andere ambtenaren in die dramatische periode van onze koloniale geschiedenis vertellen.

Jaap Hangelbroek bleek in 1982 overleden te zijn, het jaar van mijn afstuderen. Ik kwam op het spoor van een neef (Hangelbroek is niet heel veel voorkomende naam, dat hielp) en via die neef kwam ik in contact met zijn jongste zoon Harry, die op dat moment hoeder van het archief van zijn vader was. Dat contact verliep heel prettig en een eerste blik op het materiaal duidde erop dat er in ieder geval het nodige bewaard was. Of het genoeg was, daar zou ik beter naar moeten kijken. De familie Hangelbroek, op dat moment waren nog vier van de vijf zoons in leven, was bereid me die ruimte te geven en op een goede dag stond Harry met zijn vrouw op mijn stoep om me drie koffertjes met papieren en foto's te overhandigen. Niemand van de familie had die papieren zelf echt goed gezien of gelezen. Ze namen dus een zeker risico en dat ze dat aandurfd en zegt iets over hun kijk op het leven.

Het was de start van het 'project Hangelbroek' dat me sindsdien in zijn greep hield. Een biografie gaat vaak om een persoon, die een beslissende wending heeft gegeven aan de geschiedenis of daar van bijzondere betekenis voor was. Voor Jaap Hangelbroek geldt dat zijn leven of persoonlijkheid als zodanig niet zo zeer uitzonderlijk was; het waren de tijd en de plaats waarin hij leefde en werkte die zijn leven een betekenis geven die boven het particuliere uitgaat. Zijn leven werpt meer licht op onderwerpen die tot nu toe in het gepolariseerde debat over goed en kwaad rond de dekolonisatie te weinig aandacht hebben gekregen. Wie waren die bestuursambtenaren, hoe dachten ze eigenlijk over het onafhankelijkheidsstreven van Indonesiërs? Waren ze allemaal verstokte kolonialen of zijn er meer kleuren en nuances te ontdekken? Hadden ze eigen opvattingen en speelden die een rol in de loop der ontwikkelingen? En hoe zat het met de Indonesiërs? Wie van hen steunden er de federale politiek en vanuit welke overwegingen gebeurde dat? Naarmate mijn onderzoek vorderde werd mijn scope zowel breder als smaller. Ik zou het verhaal in tijd moeten beperken. Het leven van Jaap Hangelbroek in de jaren 1930-1950 zou centraal moeten staan. Daarna zou hij nog twintig jaar als griffier in Groningen werken, maar voor mijn thematiek was dat minder van belang. De focus zou op Indonesië moeten liggen. Breder ook, omdat ik om Hangelbroek als bestuursambtenaar te kunnen plaatsen aandacht zou moeten besteden aan de geschiedenis van dat koloniale bestuur zelf.

Een eerste scan van het persoonlijk archief van Hangelbroek maakte duidelijk dat hij helaas niet het temperament van een archivaris bezat. Het was ongeordend, onvolledig en vrij willekeurig. Van grote waarde was dat Jaap zijn herinneringen aan zijn jeugd, studie en loopbaan – zijn levensreis zoals hij het zelf noemde – voor zijn kleinkinderen op papier heeft gezet. Helaas stoppen deze herinneringen na 1942. Vermoedelijk ontbrak hem de tijd of de lust ertoe door te gaan, net toen het spannend werd. Een andere waardevolle bron was zijn bijdrage over zijn tijd als controleur in Larantoea (Flores) in de bundel *Besturen Overzee* (1977). Om hem als persoon te begrijpen waren de brieven tussen hem, zijn vrouw, en de familie thuis van belang. Een probleem was het overwegende huis-, tuin-en-keuken karakter van die briefwisseling. Over zijn werk liet hij zich weinig uit tegenover zijn intimi. Behalve uit de oorlogstijd is er weinig systematisch bewaard. Van sommige jaren ontbreken vrijwel geheel persoonlijke aantekeningen of brieven. Dat de kampbrieven er nog grotendeels zijn is begrijpelijk, gezien de grote waarde die zij vertegenwoordigden voor de ontvangers. Zelfs de kleinste vodjes papier met ontroerende tekstjes van de kinderen zijn bewaard als kostbare schatten. Om zijn leven te reconstrueren was aanvullend archiefonderzoek nodig in het Nationaal Archief en in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden, met het probleem dat het vaak ‘indirect bewijs’ was, niet direct gerelateerd aan de hoofdpersoon. Een bijzondere bron die in dit verband genoemd moet worden is het archief G.C. Zijlmans, waarin de verslagen en gedeeltelijk ook geluidsbanden van honderden interviews met bestuursambtenaren zijn opgenomen, die Zijlmans heeft afgenomen voor zijn dissertatie (1985). In deze verzameling bevond zich ook een gespreksverslag en band met Jaap Hangelbroek uit 1976, twee jaar voor mijn eigen gesprek met hem. Mijn gesprekken met zijn zoons, schoondochters, familieleden en kleinkinderen waren cruciaal om zijn persoon en familielevens te doorgronden.

Vreemdeling in een vreemd land

Ondanks alle hiaten bleek het mogelijk een geloofwaardig beeld van zijn leven te reconstrueren. De biografie vertelt het verhaal van een man die zich ontwikkelt van een typisch koloniaal ambtenaar die de bestaande verhoudingen in zekere mate als vanzelfsprekend ervaart tot iemand die met hart en ziel werkt aan het ideaal van een onafhankelijk Indonesië op federatieve grondslag. Het zal een onmogelijke missie blijken te zijn. Jacob Jan Hangelbroek, zoon van een Friese predikant, was bestuursambtenaar in Nederlands-Indië tussen 1930 en 1950. Hij studeerde Indologie in Leiden en vertrok naar Indië in de verwachting er betekenisvol en mooi werk te kunnen doen, avontuurlijk werk bovendien. Hij maakte de gebruikelijke carrièrestappen bij het Binnenlands Bestuur, in een werkomgeving die zich kenmerkte door een sterke hiërarchie maar die tegelijk een grote eigen verantwoordelijkheid vroeg. Hij stichtte een gezin en leidde als koloniaal ambtenaar een comfortabel – de schrijver A. Alberts zou zeggen een ‘prinsgemalig’ – bestaan in een vreemd land waarin hij zich naar eigen zeggen altijd een vreemdeling voelde. Zijn vroege werkervaringen op Sumatra’s Westkust maakten hem direct duidelijk dat dit volk niet speciaal op zijn Nederlandse bestuurders zat te wachten. Vanaf het begin was het Indonesisch nationalisme voor hem een realiteit waartoe je je moest verhouden. De oorlogsjaren bracht Hangelbroek in krijgsgevangenschap door in verschillende

kampen op Java, gescheiden van zijn vrouw en vijf zoontjes die in een burgerkamp waren geïnterneerd. Een kwart van zijn collega's liet tijdens de oorlog het leven. Snel na het uitroepen van de onafhankelijke Republiek Indonesië door Soekarno en Hatta op 17 augustus 1945 besloot Nederland dat Indonesië een federatie van deelstaten moest worden, een Verenigde Staten van Indonesië, met de Republiek (Java en wellicht Sumatra) als een van die staten en met Nederland als blijvende partner in een overkoepelende Unie. Jaap Hangelbroek, 40 jaar oud en nog nauwelijks hersteld van de ontberingen van de kampen, werd direct na de oorlog door de regering in Batavia ingezet om de mogelijkheden van zo'n federale staat in de gebieden buiten de Republiek te verkennen. Hangelbroek zelf zag het als de logische weg naar de in zijn ogen onvermijdelijke onafhankelijkheid. Hij trof er, naast de te verwachten tegenstand bij republikeinse sympathisanten, ook veel steun voor de federale gedachte aan bij andere Indonesische nationalistenvan. Ze waren bevreesd voor overheersing door Java en zagen in de federale structuur een kans om meer autonomie en meer aandacht voor hun eigen gebied te verkrijgen. Oost-Indonesië, het gebied dat voorheen Grote Oost werd genoemd (Celebes, de Molukken en de kleine Soenda-eilanden) was de eerste deelstaat die begin 1947 werd opgericht.

Hangelbroek werd er halverwege 1947 benoemd tot secretaris-generaal voor algemene zaken, hoogste ambtenaar van Oost-Indonesië, met als standplaats Makassar. Hij werkte onder een politieke top van Indonesiërs. Vanaf begin 1948 ontwikkelde zijn functie zich steeds meer tot die van persoonlijk adviseur van de minister-president, Ide Anak Agung Gde Agung, Balinees vorst, talentvol politicus en de voornaamste protagonist van de gebieden buiten de Republiek. De laatste werd als leider van de 'federalisten' al snel de enige serieuze tegenspeler van de Nederlandse regering naast de leiders van de Republiek. De loyaliteit van Hangelbroek en zijn collega's lag in de eerste plaats bij hem en bij de staat Oost-Indonesië. Ze keken op tegen hun Indonesische baas en waren desnoods bereid voor hem tegen hun eigen regering in Batavia in te gaan. Het werd hun destijds niet in dank afgenomen. Hangelbroek nam deel aan de Rondetafelconferentie in Den Haag, niet namens Nederland maar als vertegenwoordiger van Oost-Indonesië en lid van de federale delegatie. Op 27 december 1949 werd de soevereiniteit overgedragen. Toen Anak Agung minister werd in het eerste kabinet Hatta bleef Hangelbroek op diens verzoek ook na de onafhankelijkheid nog aan als zijn adviseur in Djakarta, totdat de politieke situatie onhoudbaar werd – en voor hem persoonlijk riskant.

In april 1950 keerde Hangelbroek voorgoed terug naar Nederland. Vier maanden later werd de federale staat ontmanteld en was Indonesië een eenheidsstaat. Terug in Nederland vond Hangelbroek zijn ideale baan in het griffierschap van de provincie Groningen en kon hij eindelijk alle aandacht geven aan zijn grote liefde: tekenen en schilderen. Naar Indonesië ging hij nooit meer terug.

Ik heb door mijn zoektocht Jaap Hangelbroek de afgelopen jaren leren kennen voor zover hij te kennen viel, want hoe sociaal en vriendelijk hij bij buitenstaanders ook overkwam, over zijn privégedachten en gevoelens was hij gesloten, ook tegenover zijn intimi. Humor en ironie waren zijn manier om met gevoelens om te gaan. Daarmee creëerde hij een zekere afstand tot zijn naasten. Zijn zwijgzaamheid juist over die meest dramatische periode van zijn leven spreekt boekdelen. Het is een vreemde en ook wel ontroerende gedachte dat dit verhaal met terugwerkende kracht zijn leven zichtbaar maakt, en daarmee ook het leven van veel ande-

ren die al die jaren op de achtergrond hun werk hebben gedaan, integer, optimistisch en met veel inzet en persoonlijke opofferingen. En die daar vervolgens heel weinig *credits* voor kregen – niet in Indonesië, waar ze begrijpelijkerwijs nooit ten volle vertrouwd werden – en vervolgens niet in hun eigen land, waar ze als ‘kolonialen’ en verliezers terugkeerden. Achteraf kun je vaststellen dat het allemaal tot weinig ‘verheffends’ heeft geleid. Jaap Hangelbroek was zelf de eerste om dat te erkennen. Dat hij de kater van Indië in de tweede helft van zijn leven heeft kunnen verdrijven met zijn droombaan in Groningen lijkt niet meer dan rechtvaardig. Ik ben zijn zoons heel dankbaar voor het vertrouwen waarmee ze dit spannende traject met mij hebben afgelegd. Dit boek is aan hen opgedragen.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar Tom van den Berge, onderzoeker bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde in Leiden, die mij gedurende de afgelopen jaren van onderzoek en schrijven heeft bemoedigd en geadviseerd en de tekst heeft meegelezen. Naar Marijke Hangelbroek-Jansen Schoonhoven die aan mij haar Indische bibliotheek overdroeg. Naar Harriët Groten-Stelma, met wie ik via de mail waardevolle herinneringen uitwisselde over haar ouders en de familie van haar oom Jaap. Naar Edwin, mijn metgezel op de reis van Borger naar Groningen via de Gordel van Smaragd. En bovenal naar de zoons Hangelbroek, hun vrouwen en de kleinkinderen voor wat ze me over hun (schoon)vader en opa in alle openheid hebben toevertrouwd.

Van de vele aardige mensen die ik tijdens mijn onderzoek tegenkwam bedank ik tot slot Tjalling Bouma, Thijs Borgers, Gerda Jansen Hendriks, Ferdinand Lankamp, Katja Paijens, Jonathan Verwey en Jacques Wallage voor hun hulp en informatie.

1 Borger en Wirdum

Kinderjaren en jeugd 1905-1924

Het is zondag 28 mei 1905, met vijftiengraden warm voor de tijd van het jaar. De geboorte van de kleine Jaap Hangelbroek in het Drentse Borger is misschien niet het belangrijkste nieuws van de dag. In de Straat van Tsushima tussen Korea en Zuid-Japan wordt de beslissende slag uitgevochten tussen de oorlogsvloten van Rusland en Japan. Dat laatste land, nota bene een Aziatisch land, zal een Europees land tot een vernederende overgave dwingen tot verbijstering van de wereld. In Nederlands-Indië voert Nederland oorlog op Celebes tegen de opstandige vorst van Goa; een van de laatste uitbarstingen van inheems verzet tegen Nederlandse overheersing. En in Amsterdam dromt het volk samen om een glimp op te vangen van het vorstelijk gezelschap rond de jonge koningin Wilhelmina en haar prins-gemaal, die naar een bal te hunner ere gaan in het Paleis op de Dam.¹

Maar voor de gelukkige ouders van de jonggeborene, Hendrik Hangelbroek en Elisabeth Duursema, is Borger even het centrum van de wereld. Hij krijgt de namen Jacob Jan omdat hij wordt vernoemd naar zijn beide grootvaders. Zijn oudere broer Jan, geboren in 1902 had die namen ook al. Hij heet Jan Jacob, niet ongebruikelijk in die tijd. Behalve een broer heeft Jaap ook twee zusjes, Gré en Rie. Ook zij moeten hun namen, ontleend aan hun grootmoeders, delen. Gré heet voluit Margaretha Rebecca Hendrika en Rie draagt dezelfde namen in omgekeerde volgorde. Na Jaap volgt twee jaar later nog een laatste broertje, Nico, die zijn namen (Nicolaas Jacobus) helemaal voor zich alleen heeft.

Borger

Zijn vroege jeugd brengt Jaap door in Borger waar zijn vader gereformeerd predikant is. In die tijd telt het iets meer dan 900 inwoners. Hij koestert er de rest van zijn leven warme herinneringen aan. Borger is in die jaren nog een authentiek Drents dorp. Voor het grootste deel strekt de bebouwing zich uit langs de oude Hondsrugweg; rechts en links daarvan liggen een paar brinken met daaromheen boerderijen. Het gereformeerde kerkje en de pastorie waar Jaap wordt geboren liggen ook aan die weg, tegenover een brinkje, waarop bij de geboorte van prinses Wilhelmina een linde werd geplant. 'Ik herinner me nog de grotendeels met ronde keien geplaveide dorpsstraten, de Koesteeg, het eerste gedeelte van de fraaie weg van Borger naar Rolde, toen een holle zandweg met ter weerszijde opgaand eikenhout. Waar de Koesteeg met de ei-

¹ Een paar berichten uit het *Algemeen Handelsblad* 28 mei 1905.

kenbomen eindigde begonnen onafzienbare heidevelden. Bij helder weer kon je de hoge torenspits van Rolde zien. Over het heideveld liep alleen een fietspad, dat mijn vader gebruikte als hij naar een of andere bijeenkomst in Assen moest. Soms deden wij, zijn kinderen, hem tot het einde van de Koesteeg uitgeleide en zagen hem op de toen gebruikelijke manier zijn fiets bestijgen. Het linkerbeen op de uit de dikke as van de fiets stekende opstap en dan over het zadel heen om daarop plaats te nemen en dan ging het verder. Een plechtige en voor latere generaties wonderlijke operatie.² Door de Koesteeg vertrekken 's morgens de schapen van de verschillende boerderijen met hun herder naar de heide. In de namiddag keren de kudden terug om vanaf het brinkje bij de Wilhelminaboom zelfstandig weer hun eigen boerderijen op te zoeken.

De wereld waarin Jaap Hangelbroek opgroeit is bijna onherkenbaar anders dan de wereld van nu. Het leven gaat langzaam. Er rijden nog nauwelijks auto's en op het platteland zijn koets en paard en wagen nog een vertrouwd gezicht. Nederland is nog vooral een agrarisch land. Bijna niemand heeft nog een telefoonaansluiting. Brieven schrijven is de enige manier om over enige afstand te communiceren. Een aansluiting op het elektriciteitsnet is nog een luxe voor de rijken. Er is geen waterleiding en er komt geen warm water uit de kraan; kinderen worden een keer per week in de teil gezet, waar op het kolenfornuis opgewarmd water in wordt gegoten. In de winter staan de ijsbloemen op de ramen en alleen de woonkamer wordt warm gestookt. De huizen beschikken niet over riolering en tot na de tweede wereldoorlog doen de mensen op het platteland hun behoefte op een ton in het schijthuis buiten de woning, waarna de ton wordt opgehaald door een man met een kar, voortgetrokken door trekhonden. De samenleving is er een van rangen en standen, waarin iedereen zijn plaats kent. De sociale verschillen zijn enorm. Pas in 1919 is er algemeen kiesrecht voor mannen én vrouwen en als Jaap geboren wordt is de leerplicht nog maar net ingevoerd. Veel mensen kunnen niet lezen en schrijven. Mensen leven in parallelle werelden binnen de koker van hun geloof, met zijn eigen scholen, verenigingsleven, kranten en politieke partijen.

Hendrik Hangelbroek, Jaaps vader, is de oudste zoon van Jakob Hangelbroek en Margaretha Rebecca Seiverling. Zijn vader, Jaaps grootvader dus, is van oorsprong scheepstimmerman. Van zijn spaargeld koopt hij een oude boerderij in Oostindie in het Groningse Westerkwartier, een oud verveningsgebied, waar hij een klein scheepswerfje begint voor de bouw en reparatie van houten scheepjes. Hij staat bekend als een lastig en koppig man, die met niemand goed kan opschieten. Zijn vrouw is een lieve en vooral vrome vrouw die haar stempel op het gezin zet. Het zal die vroomheid zijn geweest die de oudste zoon Hendrik op het predikantenpad brengt. Twee jongere broers, Jakob en Jannes, emigreren al op jeugdige leeftijd naar Transvaal in Zuid-Afrika.³ Ze beginnen daar als bouwvakker, schaffen zich enkele boerde-

² Alle citaten tenzij anders vermeld zijn uit Jaap Hangelbroek's *Herinneringen*, die hij eerst rond 1955 heeft opgetekend en later in 1978 gedeeltelijk opnieuw heeft uitgewerkt, naar eigen zeggen voor zijn kleinkinderen. Ze vormen een rijke bron voor de periode tot en met de Tweede Wereldoorlog.

³ Tussen 1880 en 1902 werden in Zuid-Afrika twee oorlogen gevoerd tussen de Britten en de Boeren, de afstammelingen van voornamelijk Nederlandse kolonisten die naar de binnenlanden trokken en daar onder meer de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) en Oranje-Vrijstaat stichtten. Met de overwinning van de Britten kwam een eind aan de onafhankelijkheid van deze staatjes.

rijen aan, beleggen speculatief en verliezen veel geld, zodat wat ze eerst opbouwden weer als sneeuw voor de zon verloren gaat, zoals later blijkt bij de verdeling van hun erfenis. Ze trouwen nooit, blijven altijd samenwonen en worden steeds meer twee oude zonderlingen, totdat ze gezamenlijk omkomen in een auto-ongeluk in 1947. Zo is Hendrik dus de onbetwiste stamhouder van de familie.

Vader Hendrik gaat studeren aan de Theologische Hogeschool in Kampen. Zijn eerste benoeming is in Vijfhuizen in de Haarlemmermeer. In 1904 volgt Borger, waar de familie haar intrek neemt in de domineeswoning naast de gereformeerde kerk. Jaaps grootvader van moederskant, Jan Duursema is een echte Hogelandse Groninger, geboren in Westeremden waar zijn vader een molen heeft. De overeenkomsten tussen beide families zijn opvallend. Ook Jan Duursema heeft gestudeerd in Kampen, is het grootste deel van zijn leven gereformeerd dominee in Uithuizen, hoog in de kop van Groningen. Ook hij heeft een broer die zich vestigt in Zuid-Afrika, met een dochter uit een oud boerengeslacht trouwt en daar een ware clan van Duursema's sticht. Grootvader Duursema is een bijzondere man. Jaap beschrijft hem in zijn *Herinneringen* als een 'lange forsgebouwde man, een mooie krullebol, met grote handen en voeten'. Hij is enorm sterk en het verhaal gaat, dat hij in zijn eentje een piano kan optillen. 'Hij was een echte boerendominee, die de dagelijkse zorgen en noden van zijn gemeenteleden door en door kende en die ook in hun eigen taal dacht en sprak. Met wel wat zin voor humor maar vooral nuchter en ongecompliceerd'. Hendrik vindt zijn schoonvader wel wat al te luchtig in de uitoefening van zijn beroep, omdat hij zomaar onvoorbereid een preek kan houden als dat zo uitkomt, terwijl Hendrik daar zeer lang op moet studeren.

Het gereformeerde geloof is een serieus geloof en Hendrik een serieus man. Al in Kampen valt hij op door zijn intelligentie en ijver. Hij zit in de senaat van het studentenkorps en gedurende zijn werkzaam leven zal hij allerlei bestuursfuncties in de kerk bekleden. Hij beijvert zich voor het christelijk onderwijs en sticht in Borger een 'school met de bijbel', die enige tijd de Dominee Hangelbroekschool heet. Ook is hij zeer actief in het zendingswerk. Hij is scriba (secretaris) voor de Friesche Zendingdeputaten en schrijft een boek over zendingswerk op Soemba, het gebied dat de Gereformeerde kerken van Groningen, Friesland en Drenthe als hun gezamenlijke zorg hebben opgepakt.⁴ Hangelbroek is dus een drukbezet en belangrijk man, maar hij is ook bescheiden en eenvoudig als we de krantenartikelen die over hem werden geschreven bij zijn ambtsjubileum mogen geloven. Een man met een waardig, ernstig voorkomen, een keurig grijs puntbaardje en snor. Ook Jaaps moeder lijkt geen echt lachebekje. Ze ziet eruit als veel vrouwen uit die tijd, oud voor haar leeftijd, met achterovergekamd haar, degelijke kleding, wollen kousen en een bril met ronde glazen. Ze heeft haar handen vol aan het huishouden met vijf kinderen, wat in die tijd meer dan een dagtaak was. Ondanks de notabele positie die een dominee innam in de gemeenschap, is zijn economische positie schamel. 'Gereformeerde gemeenten moesten zichzelf volledig bedruipen, uiteraard ook het salaris van de predikant en dat kon dus niet erg hoog zijn. Ik meen dat het salaris van mijn vader in Borger minder dan 1000 gulden per jaar bedroeg, maar daarbij kwamen dan nog en-

4 Hangelbroek, H., *Soemba, land en volk*, Assen, G.F. Hummelen, augustus 1910.